

Afrunding og perspektivering

Dette mikrostudie har vist, at det ikke bare var den bonde, der skulle fungere som bondefoged, som stod i en problematisk situation. Øvrigheden, der på krongodsets område tillige var herskab, stod også i en problematisk situation, når de skulle udvælge en bonde til foged. Slutningen af 1600-tallet var præget af stærke krisetendenser for bondesamfundet som følge af misvækst og skattetryk. Selv for et samfund som Hasselø, der oven på svenskekrigene stod bedre rustet end de fleste landsbyer i krongodsområdet, skulle der ikke mere end et par årtier til, før der blev vendt op og ned på forholdet mellem forarmede og bedrestillede bønder. Hvor den talmæssigt altdominerende gruppe før var de bedrestillede, blev det snart de forarmede, som dominerede. Når øvrigheden betragtede disse og de andre bønder, var det ikke et billede af storbønder over for forarmede bønder, der tegnede sig, men et mere gråt billede med flydende grænser mellem dårligere stillede og bedrestillede bønder. I en sådan situation var det i og for sig nødvendigt at belønne de få bønder, der havde evner til og ambitioner om at få det bedste ud af deres gårde og gerne påtog sig at få nogle af de øde gårde i drift, som til stadighed var en belastning for godset, da der ikke kom nogen indtægter fra disse. At de øde gårde blev ved med at være der, vidner om, at få havde overskud til at inddrage disse i driften af deres egne gårde, og at det formodentlig var en dårlig forretning at påtage sig at drive disse. Selv en bonde som Hans Stange, der blev betegnet som flittig, pådrog sig stor gæld ved at drive og genopbygge en af disse. Når han og andre alligevel gjorde det, så var det med forventningen om en begunstiggelse, og det kom der da også, da han få år efter blev den nye foged på Hasselø.

Udnævnelsen til bondefoged var dermed en belønning til de bønder, der var villige til og evnede at påtage sig mere end deres fæller, og som samtidig viste, at de var tjenstvillige og dermed loyale over for det gods, de skulle tjene som foged. Øvrigheden fik dermed duelige og loyale bønder til at beklæde fogedstillingerne, men var samtidig med til at skabe et modsætningsforhold mellem den kommende bondefoged og hans fæller. Det var nemlig ikke sandsynligt, at disse ambitiøse bønder samtidig var de mest vellidte blandt deres egne. Faktisk ser det ud som om, at de ved at påtage sig sådanne opgaver, pådrog sig fællernes misundelse, særligt når de ikke i forvejen tilhørte de bedst stillede gårdmænd, men selv skabte denne position ved godsets hjælp. Dette kunne give sig udslag i en social isolation, som i Hans Stanges tilfælde, hvor misundelsen og trolddomsmistanken hang uløseligt sammen.

Modsætningsforholdet mellem ham og fællerne blev forstærket af øsamfundets lukkethed, men det var ikke en problematik, som kun hørte øsamfundet til. Mange bønder var slet og ret afhængige af godset, mens de bedrestillede bønder, som ikke på samme måde skyldte godset deres position, så skævt til disse opkomlinge, der ændrede magtforholdene i det lokale miljø.

Dette modsætningsforhold gav sig dog ikke udslag i, at bondefogeden ikke kunne fungere, da embedet i sig selv var forlenet med autoritet. Bondefogedembedet havde da også i flere tilfælde, blandt andet på Hasselø, eksisteret i hundrede år eller mere. Selv mens beskyldningerne *gik i svang* om Hans Stange, kunne han derfor gennemføre sine opgaver, om end nogle bønder kunne finde på at tirre ham i det små. Der skulle da også en stævning fra fogedens overordnede til, før de turde stille sig op og åbenlyst beskyldte ham for noget. Først da Hans Stange selv begyndte at vakle efter retsagen og i øvrigt var ældgammel og dermed afhængig af andre, måtte han skiftes ud.

De overordnede var måske nok indstillet på at hjælpe bondefogeden i det stille, og han kunne trække på sine forbindelser, som da Hans Stange fik udfærdiget et skriftligt modindlæg under retssagen. Det var imidlertid vigtigt for øvrigheden at vise, at lov og ret også gjaldt for bondefogeden, og at man tog det alvorligt, når bønderne kom med beskyldninger mod deres bondefoged. Da beskyldningerne mod Hans Stange kom frem, blev der ført en ordentlig proces, og han måtte bøde for at have truet ad sine fæller. Man kan ikke på baggrund af mit studie drage den slutning, at korrupsion og tilsidesættelse af lov og ret hørte til dagens orden i bondesamfundet. Det har ellers tilsyneladende ofte været fristende for historikere, der har fokuseret på de store forskelle mellem bønderne, på enkeltstående eksempler på misbrug af embeder og på den formelle hierarkiske struktur for deraf at slutte om datidens fogeder. Der er imidlertid grund til at være opmærksom på, at det, man kunne kalde magtens klima, var mere komplekst og præget af forventninger om rettigheder og forpligtelser hos øvrighed, bondefogeder og blandt menige bønder.

Konfliktlinierne i landsbyen, ikke mindst i lukkede samfund som Hasselø, resulterede ofte kun i mere latente spændinger. Mekanismerne til at holde den enkelte på plads var da også stærke. En urovækkende replik blev *draget til minde*, eventuelt ved, at man bad andre bevidne den, og kunne trækkes frem årtier senere.

En yderligere tilskyndelse til at undgå at lægge sig ud med andre lå i det forhold, at eventuelle uforligte stridigheder var farlige på dødslejet. Det var altafgørende at rense sin samvittighed før døden, da man ellers risikerede evig fortabelse i det hinsides. For sognepræsterne var beredelsen af de døende derfor en vigtig del af deres embede. På dødslejet ængstede præsten den døende for at få alle forhold frem. Det kunne resultere i, at præsten hørte om belastende forhold ved andre bønder, som han kunne bruge til at trænge ind på disse, når de skulle skrifte for at deltage i nadveren eller ved en anden lejlighed mødte præsten. I Hans Stanges tilfælde førte præstens ængstelser af ham således til et forsøg på at rehabilitere den gamle foged, samtidig med at mistanken blev rettet mod skipperen, den uforligelige brodersøn til fogeden.

Bønder, som brød med den accepterede adfærd, fik et ry, der hang ved dem resten af deres tid. Selvom enkelte var af en anden opfattelse, var det meget svært at sætte spørgsmålstegn ved et etableret ry. Selv en skepsis, som kun lige blev antydnet, var derfor et stærkt udsagn, som vidnede om stort mod. Sandheden om en bondes rygte eller ære blev etableret af fællesskabet, og denne sandhed lagde øvrigheden også vægt på. Samtidig havde denne dog blik for, at landsbyens spændinger kunne gemme sig i udsagn og skulle afkodes, f.eks. i et vanrygte om trolddom.

Slægtsforhold kunne også være med til at nedtone konfliktlinierne. Slægten spillede en stor rolle for den enkeltes placering i fællesskabet, og man så ikke med milde øjne på personer, som lagde sig ud med en slægtning. Netop fordi slægtningene var så nært forbundne med hinanden, var det dog også her, at de dybere konflikter kunne bryde ud. Dårligere stillede bønder havde typisk slægtninge, som var bedre stillede i samme landsby, hvilket yderligere kunne bidrage til misundelse og had. Det spillede ind i forholdet mellem Hans Stange og hans søstersøn, som blev mere og mere forarmet. Slægtsrelationen var derfor dobbeltsidig og ikke udelukkende en dæmpende faktor.

En sidste vigtig faktor for opretholdelsen af solidariteten mellem bønderne, i hvert fald i mere lukkede samfund, var den betydning, man kollektivt lagde i at være født i miljøet. Var en bonde tilflytter, accepterede han, at han stod i anden række, også årtier efter at have fæstet en gård eller et hus i landsbyen. Det ser man i vidneudsagnene mod fogeden. Det var slet ikke underordnet, hvor en ny fæster stammede fra. De dæmpende faktorer spillede da også i høj grad på den frygt for rygter, som

Gjorde sig gældende blandt bønder, der havde levet sammen altid. Igen må man sige, at forholdene på en ø sikkert har forstærket mekanismerne, men der er ingen grund til at antage, at mekanismen specielt knyttede sig til øsamfund.

Det ser da også ud til, at de nye fæstere, der kom til, ofte havde særlige ressourcer med sig. For Hasseløs vedkommende var en af dem møller, og en anden havde været ansat på slottet. Derved blev modsætningsforholdet mellem tilflyttere og hjemmefødninge dog forstærket af frygten for, hvilke forandringer der fulgte i kølvandet på en ressourcestærk tilflytter. Havde den nye bonde ikke selv disse ressourcer, kunne han få det. Enten ved, at godset hjalp ham med at etablere sig, eller ved at vedkommende giftede sig til disse, som da en bonde giftede sig med fogedens datter på Hasselø.

Trolddomssagen har dermed vist sig også at kunne bruges til et indblik i dagliglivet i 1600-tallets landsby, i hvert fald i de mere lukkede landsbyer med en beskeden mobilitet. Hvor man kan få et indtryk af, hvorfor modsætningsforholdene mellem sociale grupper om rettigheder og deslige ikke normalt brød ud i lys lue, men forblev latente spændinger. Det vil sige et indblik i de landsbyer, hvor der sjældent var stridigheder, som blev ført ved herredstinget. Der er ikke nogen tegn på, at en ensartet situation eller fælles interesser kunne forene bønderne i mere stabile grupperinger for eksempel blandt de velstillede gårdmænd. Ansatsen var dog måske til stede. Det er tankevækkende, at to velstillede gårdmænd stillede sig skeptisk an over for det almene rygte om deres foged. Man gad godt kende deres begrundelse for denne skepsis. Måske var de på linie med øvrighedens repræsentanter og sognepræsten, der var i tvivl om de ikke i virkeligheden var vidne til en landsbytrætte.

Trolddom var endnu her i slutningen af 1600-tallet en realitet, som blev undersøgt grundigt ved herredstinget, når øvrigheden blev opmærksom på, at nogen var mistænkte. Tvivlen nagede dog øvrighedens repræsentanter i flere konkrete tilfælde. Hvis herredsfogeden stod over for en anklaget, som bedyrede sin uskyld, men var belastet af en række vidners udsagn, var denne noget tilbageholdende med uden videre at følge vidnerne. Det skal både ses i sammenhæng med, at man interesserede sig for en eventuel djævelpagt, som kun den anklagede selv – og djævelen – kunne bekende, og i sammenhæng med en skepsis over for, hvad der egentlig lå bag vidneudsagnene.

Det gjorde i den sammenhæng ingen forskel, om den anklagede var foged eller en fattig kone. Til gengæld var det måske lidt lettere at få øje på andre forklaringer på vidnernes udsagn, når man stod over for en foged, der var blevet isoleret i forhold til sine fæller. Det var også lettere for en foged end for en marginaliseret gammel kone at bruge sine forbindelser til at komme med et modindlæg på skrift med argumenter, som kunne virke mere overbevisende end en ren og skær benægtelse af vidneudsagnene. Det rækker dog ikke ved de tegn på en mere generel skepsis, selv ved laveste instans, herredstinget, som sagen vidner om. Det kunne dermed se ud til, at dommernes usikkerhed over for, om de i konkrete tilfælde fik dømt en uskyldig, spillede en væsentlig rolle for, at sagerne få år senere helt blev afvist.

Når man ser på trolddomsrygtets karakter og betydning i landsbyen, får man et billede af hvilke træk ved vidneudsagnene, som kunne virke mistænkelige på en erfaren dommer. På den ene side hører man om de episoder, der kunne overbevise de fleste om, at der måtte være onde kræfter på spil. Her udtrykkes datidens forestilling om, at et ord eller en handling fra en bestemt person kunne afstedkomme hændelser i den ydre verden. Hændelser, som mennesker ellers ikke normalt kunne udvirke. Det kommer frem i vidneudsagnet fra skipperen om, at han blev syg på præcis den måde, fogeden havde truet ham med 10 år før. I sådanne tilfælde var vidnerne overbeviste om, at de så tegn på trolddom, og det var skipperen også selv som påvist. På den anden side var der de udsagn, som mere vidnede om en oppisket stemning blandt bønderne, afstedkommet af det almene rygte om personen. Her kunne mere tvivlsomme sammenhænge mellem irriterede bemærkninger fra den mistænkte side og en effekt, der mere handlede om almindelig forarmelse end om trolddom, blive trukket frem. Det ser man i de episoder, de to forarmede bønder gengav. Disse udsagn ligner enkeltbønders forsøg på at finde en forklaring i omgivelserne på deres manglende formåen.

En mistænkt kunne tilsyneladende godt leve med rygten om trolddom hængende ved sig. I hvert fald når han var foged. Noget kunne da også tyde på, at trolddomsrygterne startede i det små indenfor en snæver kreds, måske endda uden, at den pågældende selv kendte til denne rygtedannelse. Når først tilstrækkelig mange blev overbevist om, at rygten talte sandt, typisk efter en markant episode, hvor sammenkædningen mellem mistanken og en sket skade var stærk, så var situationen naturligvis en anden. Stadig var der dog tilsyneladende enkelte, som stillede sig tvivlende an. De kunne måske

ligesom dommerne se tegnene på den oppiskede stemning, som førte til mere tvivlsomme anklager. Det ser nemlig også ud til, at trolddomssagerne vidner om to forskellige niveauer blandt bønderne. På det øverste niveau finder man såvel dem, der førte an i rygtedannelsen, som skeptikerne. I sagen mod Hans Stange var det henholdsvis skipperen og de to bedrestillede gårdmænd. Disse udmærkede sig ved at markere deres egen holdning til emnet, trolddommen. Under dem var den store gruppe af bønder.

I virkeligheden havde såvel rygtesmedene som den mistænkte og måske også skeptikerne en del til fælles, i hvert fald i sagen mod Hans Stange. Han blev beskyldt for at være en person med en uforligelig fremtoning. Han mere end insisterede på at få sin brodersøn til at arbejde for sig, og han pløjede ind over andres ager. Anklagerne blandt bønderne fremstod i tingbogen som de uskyldige ofre for disse handlinger. Til gengæld mente sognepræsten, at det var skipperen, fogedens brodersøn, der var den uforligelige. Man skal derfor være varsom med uden videre at bruge vidneudsagn fra trolddomssager uden at kende den specifikke baggrund. Trolddomssagernes undertoner kunne vedrøre mange ting, tilsyneladende også noget, der mest af alt ligner 1600-tallets udtryk for Janteloven.